

प्र क र ण दु स रे

राष्ट्र, राष्ट्रवाद, आणि राष्ट्रबांधणी

प्रकरण दुसरे

राष्ट्र, राष्ट्रवाद आणि राष्ट्रवांछाणी

संघटित विचारातील राष्ट्र, राष्ट्रवाद व राष्ट्रवांछाणी या विषयाची विचारांची शिकवणूक करण्यापूर्वी राज्यशास्त्राकोश, हिंदीभाषातील राजनीतिशास्त्राकोश, व इंग्रजीत इंटरनेशनल इन्सॉल्यूटिव्ह ऑफ द सोशल सायन्सेस यांत दिलेल्या या संकल्पनांच्या व्याख्यांचा उल्लेख करणे उचित ठरेल.

राष्ट्र :-

राष्ट्र ही लोक व त्यांचा इतिहास व त्यांच्या इच्छा या संबंधातील संकल्पना आहे. "विशिष्ट भूप्रदेशावर राहणारा; लगानभाषा, परंपरा, संस्कृती व इतिहास यांमळे ज्यांच्यामध्ये आपण एक आहोत अशी भावना निर्माण झाली आहे व आपल्या समान निस्तबंधाची जाणीव निर्माण होऊन एका स्वतंत्रा तार्कभौम तत्त्वेताली आपण आहोत अशी गरज वाटू लागली आहे असा तपूट म्हणजे राष्ट्र." १

"राष्ट्र म्हणजे साधारणपणे एकाच भौगोलिक क्षेत्रात राहणा-या आणि एकाच ऐतिहासिक व सांस्कृतिक परंपरेने परस्परांशी जोडल्या गेलेल्या लोकांचा तपूट" २

"राष्ट्र संकल्पना एक मध्यवर्ती राजकीय संकल्पना म्हणून स्वीकारली गेली आहे. प्रचलित भाषांमध्ये राष्ट्र शब्दातून राज्य तसेच तेथील जनसमूह या गोष्टी सूचित होतात. किंवा एकेच्या धाग्यांनी गुंफलेल्या. ज्या जनसमूहातील एकत्री अन्ध परस्परविरोधी निष्ठेच्या तंत्रात जनसमूहाप्रती अलगारी निष्ठा म्हत्वाची मानतात अशा समूहाचा निर्देश होतो." ३

"केवळ राजकीय विचारांतातच नव्हे तर राजकीय वादविवादातही राष्ट्र संकल्पना म्हत्वाचे हत्यार म्हणून वापरली जाते " ४.

"राष्ट्राचा उदय ही सामाजिक प्रक्रिया आहे खोलात तात्त्विक उपक्रम नव्हे " ५.

"राष्ट्राचे तीन आवश्यक गुणधर्म असतात.

- १) आपला असा तुनीश्वरत भूप्रदेश / भूमी
- २) ज्या राज्याचा तेथील सर्व लोक एकनिष्ठ आहेत अशा राज्यासुळे निर्माणा झालेली राजकीय एकता
- ३) अन्ध राष्ट्रांची सार्वभौम राष्ट्र म्हणून मान्यता " ६

"राष्ट्र हा समार्क विचारप्रणाली, समार्क संस्था, रीतीरिवाज, आणि एकर तसेच जाणिव व जाणारा सामाजिक गट असतो. राष्ट्रात खोलात राज्याचा काहीच भाग समार्क अस्तित्वात असतो. किंवा राष्ट्राचा व राज्याचा तीमारेषा एकच असू शकतात.

अथ एखादे राष्ट्र एकाहून अधिक राज्याच्या सहस्रदी ओलांडण्या इतके विस्तृत असे शकते "१५ " राष्ट्र हा शब्द राज्य व देश या शब्दांशी समानार्थी वापरला जातो. एका जातनाखाली स्थापित असा समाज हा अर्थ त्यात अभिप्रेत असतो. राष्ट्र ह्या संकल्पनेचा वापर समान वंश, धर्म, भाषा, संस्कृती, परंपरा तसेच समान राजकीय बंधांनी बद्ध अशा जनसमुहासाठीही केला जातो. समान संस्था व संस्कृतीमुळे या समुहातील व्यक्तींमध्ये एकी व सहानुभूतीची जाणीव निर्माण होते."१६

घोडक्यात, राष्ट्र म्हणजे लोक व त्यांचा इतिहास व त्यांच्या इच्छा या धार्यांनी जुळलेली संकल्पना आहे. यामध्ये आकृती एक स्पष्ट करण्याचा महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे सुनिश्चित भूमिींशावली राष्ट्र असे शकते. उदा. इस्त्रायल राष्ट्र निर्माण होण्यापूर्वी ज्यू लोक जगात इतर राष्ट्रांमध्ये विखुरलेले होते. मात्र तरीही ते एक राष्ट्र होते. कारण ते जरी सर्वत्र विखुरलेले असले तरी एक मनाने व भावनाद्वारे आम्ही एक राष्ट्र आहोत असे सांगत होते. याचाच अर्थ असा होतो की, फक्त भौगोलिक स्थिती राष्ट्र बनवतात पुरेशी नसून मनाची भावना ही त्यात प्रबळ असली पाहिजे.

राष्ट्रवाद :-

"राष्ट्रवाद या संकल्पनेचा जन्म गेल्या शतकात उदारमतवादी समाजवाद, साम्यवाद ह्या तीनही वादांपाठोपाठ झाला असला तरी आधुनिक राष्ट्रवाद हे १८ व्या शतकाच्या अखेरीच्या फ्रेंच राज्यक्रांतीचे अपत्य आहे."१७

"अधिकांशतः देशांत राष्ट्रवादाच्या उदयात कारणीभूत ठरलेले घटक युरोपमध्ये राष्ट्रवादाच्या उदयासाठी अल्पा-या घटकांपेक्षा छुपच वेगळे आहेत. अधिकांश राष्ट्रांची वताहत त्या स्वरूपात मिळणा-या दर्जात विरोधा करण्याची भावना त्या स्वरूपात मिळणा-या दर्जात विरोधा करण्याची भावना ह्या स्वरूपात येतील राष्ट्रवाद प्रगट झाला. पूर्ण युरोपात राष्ट्रवादासंदर्भात भाषणा जेवढी महत्त्वाची ठरली तेवढी येणे ठरली नाही तरा राष्ट्रवाद हा भांडवलशाहीच्या आरंभानेच सुरू झालेला एक परिणाम या स्वरूपात आढळतो." १०

"राष्ट्रवाद म्हणजे राष्ट्रांमध्ये स्वतंत्र राज्यसंस्था स्थापन टाळावी राष्ट्रवाचे संघटन सार्वभौम राज्यसंस्थेत टाळावे असा आग्रह घराघारी राष्ट्रीय स्वत्वाची जाणीव राजकीय कृतीद्वारे टाळत घराघारी विचारप्रणाली राष्ट्रवादासाठी समान भाषणा, संस्कृती, भूप्रदेश या संघटकांचे फक्त अस्तित्त्व पुरेसे होत नाही तर आपण एक आहोत अशी स्वत्वाची जाणीव स्पष्टपणे टाळत टाळावी लागते व त्यासाठी आपले स्वतंत्र सार्वभौम राज्य स्थापन करण्याची आकांक्षा निर्माण टाळावी लागते." ११

"राष्ट्रवादासंदर्भे राष्ट्रवातील लोकांमध्ये एकीची भावना वाढीत लागते. व राष्ट्रवाचे स्वातंत्र्य वा एकीकरण होण्याची प्रक्रिया वेग घेते. राष्ट्रांतर्गत संघर्शात राष्ट्रवाद म्हणजे धर्म, भाषणा, प्रदेश, व्यवसाय, इत्यादींवर आधारित संकुचित रित्तसंधांपेक्षा संपूर्ण राष्ट्राच्या अस्तित्वाला व हिताला प्राधान्य देणे." १२

"जनतेषी अंतिम निश्चिता राष्ट्रप्रती एकवचनवाचे काम राष्ट्रवाद करतो. राज्यसंस्था ही केवळ राजकीय संघटनेतील नव्हे तर सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक प्रकृती संघर्षात अगदी स्वाभाविक व आदर्श संस्था मानली जात असली तरी राष्ट्रवाद व राष्ट्रराज्य या अलीकडच्या काळातील ऐतिहासिक घडामोडी आहेत." १३

"राष्ट्रनाट्य टागोरांच्या मते, राष्ट्रवाद या संकल्पनेचा शोध पश्चिमेचे लावला. आणि पौराण्यांसाठी ती एक नवी संकल्पना आहे." १४

"मुलतः राष्ट्रवादात ३ आदर्श अंतर्भूत आहेत.

- १) जनतेचा सामूहिक स्वयंनिर्णय
- २) राष्ट्रीय चारित्र्य व अस्मितेचा अंककार
- ३) संपूर्ण जगाची वैशिष्ट्यपूर्ण अशा देशांमध्ये उच्च विभागणी आणि त्या सर्व देशांचे संपूर्ण मानवतेला योगदान." १५

"राष्ट्रवाद ही अशी सामूहिक निश्चिता आहे. ज्यामुळे लोकांमध्ये भूप्रदेशातील समानता, समान वाह. मय, समान परंपरा व बंधनांची समान धर्म अस्था-या लोकांनी बनलेल्या राष्ट्रांच्या इच्छा आकांक्षा अभिव्यक्त होतात." १६

राष्ट्रवादाच्या दोन अंगाबाबतची स्पष्टता करताना प्रा. स. ट. देशपांडे म्हणतात, "राष्ट्रवादी विचाराला दोन अंगे असतात.

एक राष्ट्राच्या म्हणजे, राष्ट्रीय समाजाच्या सीमारेषा काढणे. ह्याचाच अर्थ इतर लोकसमूहांपासून त्याचा वेगळेपणा कोणता हे सांगणे आणि त्या लोकसमूहांशी राष्ट्रीय समाजाचे वर्तन कसे राहिल ह्याचे दिग्दर्शन करणे ह्याला बाह्य अंग असेही म्हणता येईल. पण राष्ट्रवादी विचार येथेच थांबत नाही आपण कल्पलेला राष्ट्रीय समाज जगातल्या इतर राष्ट्रांशी व समाजांशी होणा-या स्पर्धेत टिकून राहिला पाहिजे. व तसा टिकून राहण्यासाठी त्याचे सामर्थ्य वाढले पाहिजे. हे ही राष्ट्रवादी विचारांचे उद्दिष्ट असे. हे त्या विचारांचे अंतर्गत अंग असे म्हणता येईल." १७

राष्ट्रबांधणी :-

" कोणत्याही राष्ट्रबांधणीच्या कार्याचा आरंभ शून्यातून होत नाही. कारण कोणत्याही समाजात एकत्वाच्या भावनेचा पूर्णपणे अभाव नसतो. राष्ट्रबांधणीचा प्रारंभ करण्यास म्हणूनच एक पाया लाभलेला असतो. राष्ट्रवादाची भावना ही राष्ट्रबांधणीची पूर्वअट आहे. आपण विच्छिन्न समाजाचे भाग आहोत या भावनेतून आपले वेगळे अस्तित्व निर्माण करण्यासाठी लोक एकठा येतात व एकठा उभारतात. जेव्हा स्वातंत्र्य प्राप्त होते तेव्हा राष्ट्रबांधणीची प्रक्रिया सुरू होते. स्वतंत्र राष्ट्रबांधणी झालेल्या समाजात आर्थिक व सामाजिक दृष्ट्या समाजाचे व्यवस्थात एकत्रीकरण करून राजकीय व्यवस्थेस सुस्थिर बनविणे व लोकांची व सर्व गटांची निरुत्था तिला मिळवणे यासाठी प्रयत्न करणे, भाषा, प्रदेश, जात, धर्म, वंश, संस्कृती इत्यादी घटकांमुळे निर्माण

इंग्लेन्डच्या अलगपणाच्या बाणीचा अर्थबोध जाऊ न देता राष्ट्र या
 व्यापक घाटकांनी त्यांची निवृत्ता व बांधिलकी कायम राखणे आणि
 वेगवेगळ्या गटांच्या मागण्यांमुळे निर्माण झालेले संघर्ष काबूत ठेवून
 देशातील एकोपा व एकात्मता वाढीत व्हावी लागेल यासाठी प्रयत्नशील
 राहणे या गोष्टींचा राष्ट्र यासाठी प्रयत्नशील राहणे या गोष्टींचा
 राष्ट्र बांधणीच्या प्रिक्रियेत समावेश होतो. वेगवेगळ्या समाजात या
 प्रिक्रियेचे वेगवेगळे आकृतीबंध निर्माण होतात. त्या त्या समाजाचा
 इतिहास, संस्कृती, सामाजिक व भौगोलिक परिस्थितीप्रमाणे हा
 आकृतीबंध ठरत असतो. भारतीय समाजाचा राष्ट्रबांधणीचा
 आकृतीबंध पुढीलप्रमाणे आहे असे सर्वसाधारणपणे म्हणता येईल.
 निरनिराळ्या सामाजिक व प्रादेशिक गटात विभागलेल्या समाजात
 आर्थिक विकासाचे व समतेचे ध्येय गाठत आस्ताना लोकवाही कार्याचा
 अवलंब करून एकोपा कायम राखणे व स्वातंत्र्याच्या चळवळीत निर्माण
 झालेली राष्ट्रिय भावना वाढीत लावणे." १८

"राष्ट्रबांधणीच्या प्रिक्रियेत राष्ट्रातील दळती आपापल्या
 निवृत्ता व बांधिलकी छोट्या जाती, गावे अगर राजवटीपासून वटवून
 संपूर्ण राष्ट्राच्या ठायी एकवटतात. राष्ट्रबांधणीची प्रिक्रिया राजकीय
 विकासाच्या सांस्कृतिक पैलूकडे निर्देश करते. या प्रिक्रियेत राष्ट्रांतर्गत
 मोठ्या मोठ्या घाटकांनी राष्ट्राच्या सांस्कृतिक प्रवाहात मिश्रून जाणं
 अपेक्षित असते. हे कसं साधायचं हीच विकसनशील राष्ट्रांपुढी मुख्य
 समस्या आहे." १९

रजनी कोठारींच्या मते, "भारतात राष्ट्रबांधणीच्या दोन प्रक्रिया सुरू आहेत. :-

- १) नियोजनाच्या प्रयत्नांत जास्तत जास्त सुसंवाद राखा यासाठी प्रयत्नशील अशा शासकीय प्रशासकीय प्रक्रिया
- २) एका बाजूला प्रबल अशा केंद्रीय सत्ता निर्माण करण्याची व दुस-या बाजूला अनेक सत्ताकेंद्रात सत्तेचे विकेंद्रीकरण करून त्यांना व अनेक समाजगटांना सक्रिय करण्याची प्रक्रिया.

राष्ट्रबांधणीच्या बाबतच्या या दोन दृष्टीकोनांतील अंतराच्या, त्यातून त्या दोघोत लोणारे बदल व पुस्त लोणा-या समितीच्या यातून विकासक्रमाच्या प्रक्रियेची व्यापक चौकट निर्धारित होत असते." २०

"विकासाची प्रक्रिया ही केवळ लोकांचे जीवनमान उंचावण्याची प्रक्रिया नाही तर राष्ट्रभारणीची प्रक्रिया आहे." २१ "राज्याचा प्रवास राष्ट्र होऊ पळणारे राज्य या स्थिती पासून राष्ट्र असणारे राज्य ह्या टप्प्यापर्यंत लोणायास कारणीभूत असणारी प्रक्रिया म्हणजे राष्ट्रबांधणीची प्रक्रिया." २२

संकल्पनेच्या पातळीवर लोक व भूमी यांच्या संदर्भात राज्य अस्तित्वात असणे किंवा नसणे या दोनच शक्यता संभावतात. पण राष्ट्राचा प्रवास विविध अवस्थांमधून होत असते. राष्ट्रांबाबत, रचना, निरचना व पुनर्रचना अशा विविध स्थित्यंतरे संभावतात. जेव्हा एक राष्ट्र व एकच राज्य यांच्या समितीच्या एकता होतात तेव्हा त्यांत राष्ट्र राज्य ही संज्ञा असते." २३

राष्ट्रवादा व राष्ट्रनिष्ठेबाबत प्रा.स.ह.देशपाडे म्हणतात,
 "राष्ट्रवादाच्या संदर्भात महत्त्वाचा प्रश्न व्यावहारिक आहे आणि
 तो "राष्ट्रनिष्ठता" चा आहे. प्रत्येक भारतीयाने राष्ट्रवादाच्या
 संदर्भात आपले काय मागणे असे ? ह्या प्रश्नाचे उत्तर एकच आहे.
 त्याची सर्वोच्च निष्ठता भारतावर असली पाहिजे, म्हणजेच त्याने
 निदान ह्या देशाशी प्रतारणा करता कामा नये, देशाच्या
 बाहेरच्या, एखाद्या समाजाच्या फायद्यासाठी देशाचा घात होईल
 अशी कृती करू नये. देशासाठी स्वार्थात्याग, सर्वस्व देण्याची
 तयारी इत्यादी गोष्टी त्यापुढच्या आहेत. अशी सर्वोच्च निष्ठता
 देशावर बाह्यतासाठी त्या देशाच्या संस्कृतीबद्दल प्रेम, आदर,
 तळमळ, इत्यादी गोष्टी दर वेळी आवश्यक आहेत असे म्हणता
 येणार नाही. काही भौतिक वित्तसंबंधामधूनही अशी निष्ठता
 निर्माण होऊ शकते. मात्र हे अपवादोत्पन्न समाजात ह्या
 सर्वसाधारण समाजाचा विचार करता त्यात खेळभावना निर्माण
 होण्यासाठी त्यांना जोडणारे काही समान बंध अस्तित्वात असणे
 आवश्यक असते. हे बंध अर्थातच व्यापक अर्थाने सांस्कृतिक अर्थाने.
 असे बंध निर्माण करणे किंवा एक आदिष्ट भारतीय संस्कृती निर्माण
 करणे म्हणजे देशातल्या उपसंस्कृतीवर [सब कल्चर्स] रूढ मिश्र विषणे नटणे.
 स्थानिक, भाषिक-समाज विविधता, धार्मिक गट विविधता अशा
 संस्कृती सर्वस्वी लुप्त वहाण्या असा अडिअल भारतीय संस्कृती निर्माण
 करण्यामागे हेच अख्येय कारण नाही. ह्या संस्कृती अस्तित्वात
 राखून, किंबहुना त्याचे संवर्धन करूनही व्यापक एकत्वाचे बंध उभारण्याच्या
 आड त्या येऊ नयेत एवढीच अपेक्षा असते. मराठी भाषाशास्त्रज्ञ,
 मराठी संस्कृती प्रिय असते आणि त्याला भारतीय संस्कृतीही प्रिय
 असते.

त्याची महाराष्ट्रनिष्ठा देशनिष्ठेच्या आह येऊ नये इतकीच अपेक्षा
अस्ते." २४

राष्ट्र, राष्ट्रवाद व राष्ट्रबांधणी यांच्या आशायाच्या
आढावा घेतल्यावर संविधानातील यांसंबंधीच्या मांडणीची
पुढील प्रकरणात चर्चा करू.

प्रकरण दुसरे

संदर्भ

- १] राजेंद्र चहोरा आणि सुहास पळ्ळीकर [संपा], "राज्यशास्त्रा शब्दकोश", पृ. २६२
- २] डॉ.ओम्प्रकाश गाबा [संपा], " राजनीतिविज्ञान कोशा", पृ.१८९
- ३] डेविड एल.सिम्स [संपा] ; " इंटर नेशनल स्टायल लोपीडिया ऑफ द सोशल सायन्सेस, पृ.७
- ४] कित्ता पृ. ८
- ५] अशानी डी. सिम्स; "रिजनीलडाम ऑफ नेशनलीडाम", पृ. ६९
- ६] जयप्रकाश नारायण ; " नेशन बिल्डिंग इन इंडिया " पृ.३९७
- ७] रमेश के. वर्मा ; " रिजनीलडाम अँड सब रिजनीलडाम इन स्टेट पॉलिटिक्स " पृ.२२ - २३
- ८] लुईस एल.सिन्डर ; " दि डायनीम्स ऑफ नेशनलीडाम", पृ.१५
- ९] लुईस एल.सिन्डर ; उपरोक्त, पृ. २६
- १०] अशानी डी सिम्स ; उपरोक्त
- ११] राजेंद्र चहोरा आणि सुहास पळ्ळीकर उपरोक्त पृ.२६५
- १२] डॉ. ओम्प्रकाश गाबा ; उपरोक्त, पृ.१९१

- १३] रविंद्रनाथ टागोर " नेशनलीज्म "
 १४] कित्ता
 १५] अनी डी.स्मिथ ; उपरोक्त
 १६] लुईस एल. सिन्डर ; उपरोक्त पृ. २
 १७] प्रा. स.ट.देशपाडे ; " सावरकर ते भाजप : हिंदुत्वविपारांथा
 धिकत्सक आलेख " , पृ.१३०
 १८] राजेंद्र चहोरा आणि सुहास पक्षीकर ; उपरोक्त, पृ.२६३ - २६४
 १९] डॉ. ओम्प्रकाश गाढा ; उपरोक्त, पृ.१९३
 २०] रजनी कोठारी ; " पॉलिटिक्स इन इंडिया " , पृ.१०
 २१] कित्ता, पृ. १३
 २२] पार्थ. एन. मुखर्जी, " दि इंडियन स्टेट इन क्रायसिस ? नेशनलीज्म
 अन्ड नेशनलीज्मिंग " , सोशियो-लॉजिकल बुलेटिन.
 २३] कित्ता, पृ. ४५
 २४] प्रा. स.ट.देशपाडे ; उपरोक्त, पृ. १७८ - १७९